

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПРЕДСТАВЛЕННЯ КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ У ПУТІВНИКАХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

Жанр путівника, який з'явився ще у добу античності, популяризувався у XVIII ст., коли подорожі вперше стали масовим явищем, а у XIX ст. пережив справжній розквіт, принаймні у Європі¹. Путівники, представляючи читачеві описи різних міст і місцевостей, справляли і продовжують справляти дивовижне враження віртуальної присутності там, де людина ще ніколи не була. Так що, врешті приїхавши на місце призначення, у мандрівника, який попередньо прочитав путівник, виникає відчуття своєрідного дежавю.

Хоча Київ уже довгий час приваблював паломників, щось подібне на путівники по Києву з'являється доволі пізно – наприкінці XVIII ст., але вже на кінець XIX ст. таких путівників налічувалося кілька десятків. Першими з'явилися так звані паломницькі путівники, а вже на кінець XIX ст. поряд з ними почали ширитися путівники нового зразка – практичні або туристичні². Паломницькі путівники заклали своєрідний зразок представлення міста і тих місць (здебільшого, звісно, святинь і старожитностей), які варто було відвідати, і туристичні путівники подеколи слідували за цим зразком. Як правило, паломницькі і деякі туристичні путівники

¹ Більше про історію путівників див.: *Parsons N. T. Worth the Detour. A History of the Guidebook.* – Thrupp: Sutton Publishing, 2007; *Mackenzie J. M. Empires of Travel: British Guide Books // Histories of Tourism: Representation, Identity and Conflict / Edited by J. K. Walton.* – Channel View Publications, 2005; *Koshar R. 'What Ought to Be Seen': Tourists' Guidebooks and National Identities in Modern Germany and Europe // Journal of Contemporary History.* – 1998. – № 3. – Р. 323–340.

² Про київські путівники є декілька статей: *Булкина И.* «Монах был путеводителем нашим...»: Киев конца XVIII – начала XIX вв. глазами путешественников // Путеводитель как семиотический объект: Сборник статей / Ред. Л. Киселева. – Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2008. – С. 240–262; *Дуса К. Л.* Польські місця пам'яті у Києві кінця XIX ст. (на прикладі путівника *Kijów i jego ramiątki* Вацлава Чеховського) // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. – 2014. – Т. 156. – С. 23–31; *Дуса К.* Путівники для паломників до Києва середини XIX ст.: закладення канону? // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. – 2015. – Т. 169. – С. 24–29; *Сарапіна Є.* Київські перехрестя політик пам'яті // Ідеологія і політика. – 2013. – № 1 (3). – С. 5–13.

мали подібну структуру: зазвичай вони розпочинаються з нарису історії міста, а далі переходять від розповіді про одну частину міста і тамтешніх пам'яток до розповіді про іншу; зазвичай, відправним пунктом таких розповідей є або Старе місто, або Києво-Печерська лавра, а місцем завершення – Поділ і околиці, хоч у пізніших путівниках порядок міг варіюватися. З опису Києво-Печерської лаври майже завжди починаються путівники, призначені для прочан. Туристичні путівники, особливо ближче до початку ХХ ст., могли включати нові тематичні блоки, як-от: практичну інформацію для туристів щодо транспорту, готелів, ресторанів тощо; вони також могли по-новому організовувати маршрути, виходячи не з ієрархії святості чи уявної цінності місць, а в першу чергу зі зручності для туристів, а новими відправними пунктами, з яких починають подорожі містом, у деяких путівниках стають тогочасні центральні частини міста, і підкреслюють вони досягнення модерної доби: водогін, каналізацію, трамвай, електричне освітлення тощо.

У цій статті я спробую простежити, як у путівниках з часом змінювалося представлення Києво-Могилянської академії (Братського монастиря і Академії), зважаючи на окреслені вище тенденції. За приклад буде взято п'ять доволі популярних путівників другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: паломницькі путівники Івана Максимовича «Паломник Киевский» і виданий друкарнею Києво-Печерської лаври «Указатель святыни», «гібридний» путівник для прочан і туристів Миколи Сементовського і туристичні путівники В. Д. Бублика і Костянтина Шероцького¹.

Братський монастир і Духовна академія у паломницьких путівниках

Об'єкти, що нас цікавлять, представлено у перших путівниках під заголовком «Братський монастир і Духовна академія». Багато путівників хиблять на те, що переказують відомості з попередніх книжок (іноді чи не дослівно), втім, навіть такі представлення можуть відрізнитися нюансами, по-різному розставленими наголосами, підкресленням інакших деталей. Серед інформаційних блоків, якими оперували перші путівники,

¹ Максимович И. Паломник киевский или путеводитель по монастырям и церквам киевским для богомольцев, посещающих святыню Киева. – К.: Университетская типография, 1854; Указатель святыни и священнх достопамятностей Киева, как в самом городе, так и в его окрестностях для паломников, посещающих святыя места киевския. – К.: Типография Киево-Печерской лавры, 1853; Сементовский Н. Киев, его святыня, древности, достопамятности и сведения необходимые для его почитателей и путешественников. – К.: Типография Сементовскаго, 1864; Бублик В. Д. Путеводитель по Киеву и его окрестностям с адресным отделом, планами и фототипическими видами. – К.: Типография С. Кульженко, 1890; Шероцкий К. Киев. Путеводитель. – К.: Типография Кульженко, 1917.

розповідаючи про Братський монастир і Духовну академію, можна виділити такі: історія, вихованці, церкви і святині.

Можна було б очікувати на докладну оповідь у путівнику «Паломник київський», написаному професором Київської духовної академії, викладачем гебрійської мови Іваном Максимовичем. Уперше його путівник побачив світ у 1842 р., востаннє був виданий у 1871 р. Втім, попри очікування, Братському монастирю і Академії Максимович приділяє порівняно небагато уваги, принаймні, не так багато, як очікувалося б від автора, який викладав тут. Почати хоча б з того, що черга до цієї оповіді доходить аж у дев'ятому розділі (Поділ, за традицією паломницьких путівників, представлено третім, після Лаври і Старого міста).

Розповідь про Братський монастир Максимович розпочинає з короткого історичного екскурсу, в якому згадується занепад православ'я після 1569 р., католицька загроза і, як наслідок, заснування братств, зокрема київського. За цим автор переходить безпосередньо до історії самого закладу, перелічуючи віхи, які надалі будуть повторюватись у всіх наступних путівниках: заповіт Анни Гулевичівни (ім'я фундаторки майже у кожному путівнику змінюється); акція патріарха Теофана, «утвердившого школу и братство»; заступництво гетьмана Сагайдачного, «который пожертвовал для нее все свое имущество»¹. Оповідь про «незабвенного» митрополита Петра Могилу тут більш ніж лаконічна: коротко згадано про об'єднання Лаврської і Богоявленської шкіл, перетворення останньої на колегію і започаткування Братського монастиря, а також про те, що у вдячність за численні добрі вчинки митрополита заклад було названо Києво-Могилянською колегією². Максимович далі звертається до періоду занепаду і згадує пожежу: «в 1658 году пожар совершенно истребил все здания монастыря и коллегии»³. Деяке покращення ситуації автор пов'язує з покровительством гетьманів Самойловича і Мазепи, особливо другого, який ініціював закладення мурованої церкви і одноповерхового навчального корпусу. Далі йдеться про надання царями Йоаном і Петром першого казенного окладу для закладу і присвоєння йому в 1701 р. Петром I «титлу Академія». Втім, бідкається Максимович, «с приобретением новаго титула она не получила никаких новых прав и средств к своему существованию, но судьба ея с сего времени постепенно начала улучшаться, чему главнейшею причиною была постоянная заботливость об Академии киевских митрополитов»⁴. Коротко згадавши про ліквідацію монастиря у 1786 р. і поновлення його у 1803 р., про знищення пожежею 1811 р. і відбудову «щедротами правительства», автор завершує історичний

¹ Максимович И. Паломник киевский... – С. 109–110.

² Там само. – С. 110.

³ Там само. – С. 111.

⁴ Там само. – С. 112.

екскурс 1842 р. (роком першого видання путівника), коли монастир було переведено в статус першокласного. Прикметно, що у цьому огляді немає переліку славетних вихованців, що стане звичною частиною наративу наступних путівників, натомість є інформація про грошову підтримку закладу царями.

Завершується огляд об'єкту доволі коротким (2,5 сторінки) переліком вартих уваги церков і святощів, причому оповідь про перші містить опис других. Наприклад, розповідаючи про Богоявленську церкву, Максимович згадує найбільшу святиню монастиря – чудотворний образ Богородиці, який Дніпром було принесено до Києво-Подолу з Вишгорода у 1662 р. Коротко зазначивши про час щотижневого акафісту перед іконою і її щорічний празник, автор переходить до наступних святощів – хрестів патріарха Теофана і гетьмана Сагайдачного. Як про ще одну принаду, що її можна побачити біля цієї церкви, згадується місце поховання Василя Григоровича-Барського, «известного путешественника... исходившего пешком замечательные страны Европы, Азии, Африки». Максимович також нагадує, що описи цих подорожей, «показывающие в нем обширные сведения и наблюдательный ум», були кількаразово опубліковані¹.

Хоча дві інші церкви не можуть похвалитися святощами, Максимович прив'язує оповідь про них до оповіді про традиції Академії. Так, розповідаючи про теплу церкву Зішестя Св. Духа, він згадує, що саме тут у минулому 9 грудня (на день ангела фундаторки Академії) щорічно відбувалися «выборы чинов прежней Академии», а нині 31 грудня (в день смерті Петра Могили) служать панахиду за благодійниками Академії². Потому Максимович переходить до третьої, Благовіщенської церкви, вказавши, що побудовано її було за митрополита Рафаїла Заборовського за планом архітектора Шейдена. Автор вважає вартими уваги паломника «прекрасные портреты» імператорів та митрополитів на другому поверсі, в академічній залі. Власне, на цих «прекрасних портретах» представлення монастиря і Академії закінчується. Попри очікування, Максимович не вдається у докладну розповідь ані про історію, ані про пам'ятки, ані про звичаї місцевої монашої і студентської громади. Його оповідь є надзвичайно лаконічною, неяскравою і якоюсь пунктирною – об'єкти і пов'язані з ними теми залишаються ледь окресленими. Проте не варто забувати, що це був перший повноцінний паломницький путівник, якому ще не було на що рівнятися.

Наступний паломницький путівник («Указатель святыни и священных достопамятностей Киева, как в самом городе, так и в его окрестностях для паломников, посещающих святыя места киевския» (далі «Указатель

¹ Максимович И. Паломник киевский... – С. 114.

² Там само.

святыни»)), виданий друкарнею Києво-Печерської лаври, загалом є розлогішим і докладнішим, та все ж інформацію про Братський монастир і Духовну академію у ньому представлено доволі стисло, хоча й більш структуровано, ніж у книжці Максимовича. Перше з десяти видань цього надзвичайно популярного путівника побачило світ у 1850 р., а останнє – у 1898 р. Братський монастир з Духовною академією заявлені тут як головні святині Подолу: вже на перших сторінках відзначено провідну роль закладу у протистоянні латинізації і сприянні розвитку освіти у Росії. Щоправда, історичного екскурсу не подано (поодинокі згадки про засновників будуть далі вплетені в інші оповіді), а перипетії історії закладу зводяться до одного речення: «училище сие прошло сквозь все бури и неустойства южнаго края нашего отечества, и долгое время было здесь главным сеятелем православия, русской жизни и русской народности»¹.

Потому слідує солідний перелік вихованців, здебільшого церковних ієрархів. Щодо дітей зі старшинських родин зазначається, що вони тут теж колись навчалися, але з часом функцію виховання нащадків малоросійської шляхти перебрали на себе світські училища Москви. Порівняно з путівником Максимовича, «Указатель святыни» уважніше ставиться до Духовної академії у поточному ХІХ ст.: тут можна знайти інформацію про випуск її першого курсу 1823 р., започаткування Академічної конференції того ж року, створення при ній цензурного комітету. Подано також відносно розлогу промоцію тижневика «Воскресное чтение», який «содействует духовному просвещению»: окреслено тематику статей, а в примітці вміщено інформацію щодо передплати видання (це можна зробити не лише в редакції при Академії, а й у всіх духовних училищах і семінаріях) із зазначенням передплатної ціни і доставки². Зважаючи на «духовну спеціалізацію» лаврського путівника, не дивно, що в ньому стільки уваги приділяється «душеспасительному» часопису.

Після оповіді про Духовну академію автор несподівано знову повертається до її початків: одним реченням згадано «незабвенного» Петра Могилу, після чого слідує розповідь про ту сторінку історії, що її Максимович випустив з поля зору – як наприкінці ХVІІІ ст. будівлі Академії планували використати під шпиталь, а саму Академію перевести до Лаври, чому вдалося завадити дякуючи зверненню до імператриці Катерини ІІ, яка дозволила лишити заклад на місці. Завершується цей ламаний нелінійний історичний екскурс, як і в путівнику Максимовича, згадкою про надання монастирю статусу І класу (очевидно, з перспективи паломницького путівника, це було важливою віхою).

Завершується текст розповіддю про церкви і сакральні об'єкти. У цій частині путівник іде за тією самою схемою, що і книжка Максимовича,

¹ Указатель святыни и священных достопамятностей Киева. – С. 145.

² Там само. – С. 147.

ба навіть церкви представлено в аналогічній послідовності: Богоявленська, тепла Зішестя Св. Духа і Благовіщенська. До опису Богоявленського собору додана згадка про мощі печерських угодників, а найбільша святиня – чудотворна ікона – представляється останньою. Розповідь про теплу церкву майже ідентична тій, що ми бачили у попередньому путівнику. Тут так само зроблено акцент на академічних традиціях: виборах «чинів» Академії у день ангела фундаторки (її помилково названо Анною Гугулевич) та панахиді за митрополитом Петром Могилою 31 грудня. У представленні Благовіщенської церкви оповідь теж уже знайома: її завершує згадка про імператорські портрети на другому поверсі академічної зали. Нарешті, наприкінці оповіді про Духовну академію читаємо, що в Богоявленському храмі покоїться прах Василя Григоровича-Барського, «бывшего воспитанника Киевской академии, который, как известно, с 1723 по 1747 пешком обошел многие замечательные места в Европе, Азии и Африке, и подробно описал все, что видел. Простая, почти вросшая в землю каменная доска с полуистертой надписью указывает могилу любознательного пешехода»¹.

Як бачимо, в обох паломницьких путівниках Братський монастир і Духовна академія представлені лаконічно і за схожою схемою, особливо відомості збігаються у тій частині, де йдеться про церкви, святині і цікавинки, хоча історичний нарис дещо відрізняється.

Зміни у представленні Братського монастиря і Академії в туристичних путівниках

У пореформену добу в Російській імперії потроху починає розвиватися туризм, який під кінець XIX ст. стане масовим, а з появою такого персонажа, як турист, з'являється і новий тип путівника. Так, значно докладніше Братський монастир і Духовну академію представлено у «гібридному» путівнику (адресованому як паломникам, так і мандрівникам) Миколи Сементовського «Киев, его святыня, древности, достопамятности и сведения, необходимые для его почитателей и путешественников» (перше видання 1864 р., останнє 1900 р.)². Історичний нарис простує за схемою, яку ми вже бачили у Максимовича: братство зі школою, перетворення на колегію, пожежа 1614 р., дарунок Анни Гулевичівни, патріарх Теофан, гетьман Сагайдачний. Проте цей текст відрізняється нюансами і розставленням наголосів. Наприклад, у Сементовського, на відміну від паломницьких путівників, не акцентовано на протистоянні «латинства» і православ'я та «злочинах» поляків і єзуїтів у пригнобленні православних. Сементовський просто констатує «обращение в католицизм право-

¹ Указатель святыни и священных достопамятностей Киева. – С. 151.

² Більше інформації про М. Сементовського і його путівник див.: Дуса К. Путівники для паломників до Києва. – С. 25.

славного населення західних областей» як тло для появи братств (хоч прикметно, що автор завжди показово пише «Польща» з малої літери). Не знаходимо тут і притаманних попереднім путівникам оспівувань братської школи, а пізніше Києво-Могилянської колегії як світоча для православного світу і «русской жизни». Натомість з'являються нові практичні деталі, наприклад те, що для паломників при школі було облаштовано «гостиницу», і саме в ній зупинявся патріарх Теофан у 1620 р. А розповідаючи (значно детальніше, ніж у паломницьких путівниках) про діяння Петра Могили, Сементовський додає практичну інформацію про спорудження будівлі з аудиторіями і бурси для «приходящих бедных учеников»¹.

Загалом треба зазначити, що автора дуже цікавить матеріальний бік розвитку Академії: зокрема, доля будівель, розміри окладів і становище учнів. Остання тема є доволі новою – попередні путівники зовсім не переймалися долею «бедных школьников», а от у наступних цей топос час від часу виринатиме. Так, у Сементовського читаємо таку зворушливу згадку про скрутне становище, у якому опинилися учні після 1673 р.: «число учащихся увеличилось, но доходы братства были крайне скудные, бедные школьники оставались без вспомоществования от братства и принуждены были питаться подаянием. Младшие ученики ежедневно в полдень, а старшие по вечерам пели партесные канты в честь святых и Богоматери (мирковали) у окон киевлян, испрашивая пищу»².

Історію закладу у XVIII ст. путівник представляє доволі докладно: згадується обсяг казенного окладу на його утримання, починаючи від царів Йоана і Петра (50 рублів і 50 чвертей хліба) і до 1786 р. (коли оклад уже складав 8 тис. рублів); зміна статусу з училища на академію, коли учнів почали називати студентами; побудова конгрегаційної церкви, великої бурси і перебудова другого поверху на бібліотеку за митрополита Рафаїла Заборовського. До речі, це перша згадка про бібліотечне зібрання, яке, за словами автора, формувалося впродовж 150 років, але у 1780 р. було знищене пожежею. Також у путівнику Сементовського знаходимо нову інформацію про те, що після відновлення Братського монастиря у 1799 р. він був зарахований до числа монастирів 3-го класу³.

Інформація про долю закладу у XIX ст. більш-менш перегукується з тією, яку ми бачили у паломницьких путівниках. Щоправда, додано практичну інформацію про зарахування в Академію на «казенное содержание», а також про те, що на той час кількість її вихованців сягала понад тисячу, а крім росіян, тут були ще й іноземці.

¹ Сементовский Н. Киев, его святыня, древности. – С. 208–209.

² Там само. – С. 210.

³ Там само.

Історична частина плавно перетікає у перелік вихованців «главного разсадника и воспитателя доблесных мужей». Тут автор як найвідомішого вихованця номер один згадує Богдана Хмельницького (який насправді тут не навчався), а далі через кому перелічено традиційних ієрархів у великій кількості з незначним вкрапленням світських діячів. За переліком вихованців наведено назви журналів, що їх видає Духовна академія. Окрім уже згаданого в лаврському путівнику «Воскресного чтения», представлені ще «Труди» із зазначенням ціни річної передплати¹.

Наступний за цим опис церков теж містить більше нової інформації порівняно з уже відомою за попередніми путівниками. Публіці розповідають про архітектурні особливості, час, коли на банях з'явилась позолота, якість освітлення приміщень, а також надають корисну інформацію про те, що в дзвіниці є ятки, де можна придбати ікони і хрестики. Коротко представлені вже знайомі нам з попередніх путівників святощі, місце поховання Василя Григоровича-Барського і портрети в академічній залі.

Новим об'єктом на цей час був новий академічний корпус: його описано буквально у двох реченнях, причому згадано, що на його фронтоні є зображення відкритої Біблії. На завершення читачам надається інформація про час літургії та спів братського хору, докладно описано хресні ходи до Дніпра, а також пасійний обряд із «рекламним» зазначенням: «Умилительное пение братского хора и проповедь привлекает на Пасии чрезвычайно большое число молящихся»².

Після детального представлення Братського монастиря і Духовної академії у путівнику Сементовського розповідь про ці об'єкти у першому і найпопулярнішому і практичному путівнику для туристів «Путеводитель по Киеву» В. Д. Бублика (з 1888 до 1906 р. був перевиданий сім разів) видається досить лаконічною. Традиційно автор починає з історії (заснування братства для боротьби з католиками), а далі швидко переходить до постаті фундаторки, яку він уперше називає вірно – Єлизаветою Гулевичівною Лозчиною. Також уперше зроблено наголос на тому, що це був перший навчальний заклад на руських землях: «Таким образом, киевская академия является старейшим из учебных заведений русских»³.

Після короткої згадки про патріарха Теофана і гетьмана Сагайдачного Бублик докладно зупиняється на внесковій митрополита Петра Могилы у розбудову навчального закладу. Якщо в путівнику Сементовського це вже було розписано докладніше, ніж у паломницьких путівниках, то Бублик ще більше розширює інформацію, особливо щодо організації навчання: «учредил правильный порядок классов, ввел, по примеру

¹ Сементовский Н. Киев, его святыня, древности. – С. 211.

² Там само. – С. 214.

³ Бублик В. Д. Путеводитель по Киеву и его окрестностям. – С. 102.

заграничних шкіл, диспути, завел при школе библиотеку и даже типографию»¹.

Авторів туристичних путівників, як ми вже бачили на прикладі Сементовського, як, очевидно, і їхніх читачів цікавили практичні та матеріальні питання утримання різних об'єктів. Саме в цьому ключі можна пояснити перелічення Бубликом імен благодійників Академії і форм та суми наданої ними підтримки. До вже відомих з попередніх путівників імен Бублик додає нові: так, він повідомляє, що митрополит Арсеній Могілянський пожертвував багато книжок і «значительные денежные суммы на перестройку академических зданий», а митрополит Гавриіл Кременецький подарував Академії до 100 тис. рублів².

Бублик, як і Сементовський, докладно представляє тогочасний стан справ у Духовній академії, навіть додає деяку інформацію, наприклад, про кількість професорів (29), а також про обсяг щорічних витрат на утримання закладу – 145 тис. рублів. Щоправда, дані про кількість студентів у путівниках Сементовського і Бублика різуче розбігаються: нагадаємо, що перший не подавав точної цифри (йшлося про «понад тисячу» студентів), другий пише про 175 студентів. Далі у путівнику Бублика представлено наукову діяльність Академії: уже знайомий перелік журналів, а також згадку про те, що з 1872 р. тут діє церковно-археологічне товариство, при якому відкрито музей «с целью сохранения церковной археологии, а также в видах сохранения для науки древностей церковных и развития религиозно-эстетического вкуса»³.

Замість звичного переліку вихованців навчального закладу Бублик розгорнуто оспівує його досягнення:

В России нет другой школы с таким знаменитым прошлым, которым имеет право гордиться киевская alma mater. Основанная в самую тяжелую эпоху для православия и русской народности, киево-братская школа вскоре сделалась несокрушимым оплотом русской православной науки; из ее стен вышли знаменитые борцы за веру, подвизавшиеся не только в самом Киеве, как центре этой тяжелой исторической борьбы, но и далеко за его пределами. Повсюду, где грозила опасность православию от пропаганды католичества. Ученые киево-могилянской коллегии не раз вызываемы были и в северную Русь для насаждения там образования⁴.

Після таких пишних вихвалень згадується, що серед вихованців були не лише духовні просвітителі й борці за віру, а й гетьмани, професори, архіпастирі, літератори, лікарі, чиновники. Треба підкреслити, що це вперше, коли у путівнику виопуклюється виховання у колегіумі представників

¹ Бублик В. Д. Путеводитель по Киеву и его окрестностям. – С. 103.

² Там само. – С. 104.

³ Там само. – С. 105.

⁴ Там само. – С. 106.

різних сфер, а не лише ієрархів та гетьманів, які згадувались у попередніх путівниках, хоча імен вихованців Бублик не наводить.

Огляд церков у путівнику Бублика доволі лаконічний і слідує схемі, яку ми вже бачили у Сементовського. Інформацію про старий академічний корпус доповнено відомостями про бібліотеку і музей. Щодо першої повідомляється, що зібрання її складає 50 тис. томів і близько 800 рукописів. Музей обговорено набагато докладніше: як раніше представлялися святощі, так тепер описуються скарби музею, заснованого 1872 р. церковно-археологічним товариством. Перш за все читаємо, що це одне з найбагатших у Росії зібрань церковних старожитностей, монет і рукописів. Далі наголошується, що серед експонатів є не лише церковні старожитності: тут, приміром, можна побачити бронзову корону, козацьке знамено, а також «Лермонтовский киот» з пальмовим гіллям, який надихнув поета написати вірш «Ветка Палестины». Вказано час роботи музею і ціну відвідування. Завершується представлення короткою згадкою про новий академічний корпус, а також лаконічними відомостями про богослужіння, вже згадані Пасії і хресні ходи.

Останній з модерних путівників, написаний мистецтвознавцем Костянтином Шероцьким (Широцьким), подає найбільш розгорнуту інформацію про Братський монастир і Академію (з причин, про які буде сказано далі, автор підкреслено намагається не писати про Духовну академію). До того ж, акцент у книзі ставиться саме на культурно-мистецьких особливостях різних об'єктів у місті: як зазначено у вступних заувагах до видання, цей путівник призначений «для лиц, желающих видеть в Киеве по возможности все носящее на себе следы художественного вкуса и связанное с выдающимися явлениями киевской культурной жизни в прошлом и настоящем»¹. Ще однією особливістю цього путівника, підготовленого до видання у вирі подій революції 1917 р., є те, що автор активно послуговується прикметником «український» на позначення різних культурно-мистецьких явищ у Києві, чого ми не бачили в жодному з попередніх путівників, витриманих у каноні імперського наративу.

Варто зауважити, що навіть сам порядок представлення частин Києва у путівнику неконвенційний: про Поділ тут ідеться не в одному з останніх, а в другому розділі, одразу за Старим містом. Об'єкти на Подолі описано не за уявною ієрархією їхньої цінності, а за маршрутом слідування туриста від церкви Різдва Христового. Опис Братського монастиря і Академії займає велику частину розділу про Поділ (майже половину). Прикметно, що автор дуже чітко структурує свою оповідь, і структура ця не збігається з тією, за якою слідували усі попередні путівники (історія – вихованці – церкви і святині – нові об'єкти). Оповідь Шероцького можна

¹ От издателя // Шероцкий К. Киев. Путеводитель. – К.: Типография Кульженко, 1917 (без зазначення сторінки).

умовно поділити на дві частини: про монастир (окрім власне Братського монастиря, тут ідеться про церкви, святині й особливості тутешніх богослужбових обрядів) і про Академію (сюди, окрім історії закладу, увійшла інформація про його організацію, свята й диспути, про те, що автор називає «художественная сторона образования», про академічний корпус, і найдовший підрозділ – про музей при Академії і про трапезну; окремо виділено могилу Григоровича-Барського та новий корпус).

Шероцький будує свою розповідь про діяльність братства, розставляючи акценти зовсім по-іншому, ніж автори попередніх путівників: наприклад, він згадує, що братства мали для своїх потреб художників, архітекторів, публіцистів, проповідників і вчених, а Київське братство, «хотя оно появилось позже других, зато сразу сумело привлечь к себе все украинские силы; в члены его записалось все запорожское козачество с гетманом Петром Сагайдачным и православное панство»¹. Як бачимо, автор активно вписує у свій наратив національний дискурс, за яким носіями українськості у ранньомодерну добу виступали представники козацтва і духовенства. Свідченням меншої зацікавленості церковною історією є те, що в оповіді про Братський монастир навіть не згадано імені єрусалимського патріарха Теофана, який, відвідавши його, надав обителі право ставропігії (до речі, це також перша згадка про ставропігію).

У путівнику Шероцького уперше описано зовнішній вигляд і розташування будівель монастиря до того, як їх пошкодила пожежа 1665 р., з посиланням на мемуари Павла Алепського і старі гравюри. Представлення Богоявленського храму витримане у мистецтвознавчому ключі – із серйозним та докладним описом і аналізом архітектури, її стилістичних особливостей, порівнянням з іншими пам'ятками (первісний вигляд Братської дзвіниці, наприклад, зіставляється з дзвіницею на дальніх печерах Лаври, а сама церква – з іншою церквою Мазепиної фундації св. Миколая). Переходячи до опису інтер'єру храму, Шероцький звертається до історії, однак не до тих її сторінок, які привертала увагу його попередників. Скажімо, оповідаючи про поховання гетьмана Сагайдачного він описує (за стародруком 1622 р.) прощання з тілом гетьмана: «Над гробом его 20 студентов произносили стихи, а студент Сакович составил эпитафию к портрету покойного, помещенному в редкой книжке “На жалостный погреб Его милости Гетмана Сагайдачного”»². У розповідь Шероцького про святощі, які зберігаються у Богоявленській церкві, також вплетено нові мотиви. Так, про чудотворний образ Братської Матері Божої він пише, що ікона була популярною у XVII–XVIII ст. (але не у XIX ст.), а опис хреста, подарованого Сагайдачним, завершує зауваженням про

¹ Шероцький К. Киев. – С. 139–140.

² Там само. – С. 142. (Насправді автором віршів був не «студент Сакович», а тодішній ректор Братської школи Касян Сакович, і читало їх не 20, а 19 студентів. – К. Д.)

наявність на ньому, окрім священних сюжетів, ренесансних орнаментів, які свідчать, що «украинское искусство не сразу перешло к стилю барокко». Утім, такий вихід за межі винятково духовної інтерпретації пом'якшує наступний підрозділ про богослужіння, присвячений суто духовній складовій: тут бачимо вже знайомі згадки про Пасії і хресну ходу.

Друга частина путівника, присвячена Академії, була, як щойно зазначалося, більш розлогою і насиченою. У вступному підрозділі про історію навчального закладу вперше згадано, що ще Петро Могила планував перетворити колегію на академію, але не отримав на це дозволу від «польского правительства». Після занепаду в помогилянські часи Шероцький описує «добу митрополита Заборовського» як період розквіту, коли було розбудовано корпус, поліпшилося становище викладачів і студентів, були введені нові предмети, зведено конгрегаційну залу і конгрегаційну церкву. Інформація, яка слідує далі, є новою для путівника, і її представлено у ключі національного дискурсу: йдеться про плани гетьмана Розумовського перетворити академію на університет, утім, зазначає автор, «с ограничением украинской гражданской и церковной автономии академия стала приходит в упадок, свобода преподавания была стеснена; имущество академии было отчуждено, а частью погибло в пожаре 1780 г.»¹. У такому контексті подальші спроби Катерини II перенести Академію до Лаври, а її будівлі перетворити на шпиталь (про це писали і в попередніх путівниках, але тоді така зміна ставлення могла викликати хіба подив читача) тут виглядають цілком логічно. З відrazою пише Шероцький про «оцерковлення» закладу: «Только через два года, когда были введены новые штаты и уставы для духовных школ, была учреждена в Киеве вместо общеобразовательной и общесловной “духовная академия”, влащущая и ныне свое жалкое существование»². Як бачимо, автор підкреслено пише назву з малої літери табере її у лапки, а прикінцева репліка говорить сама за себе. Далі про Духовну академію згадано лише в останньому коротенькому (і доволі несхвальному за характером) підрозділі, тож не дивно, що в путівнику немає традиційного заголовка «Духовна академія»: тут більшість інформації зосереджується лише на старій Академії, а про сучасний стан речей автор говорить тільки тоді, коли описує архітектурні особливості академічного корпусу і скарби церковно-археологічного музею.

Про «стару академію» Шероцький пише з великою пошаною як про «очаг самой разносторонней образованности». Проте ці, загалом старі, мотиви, які підкреслювали роль київського закладу в становленні

¹ Шероцький К. Киев. – С. 146.

² Там само.

освіти усїєї Російської імперії, наповнено новими наголосами, а відтак новий дискурс набуває акцентованого «національного» звучання, адже саме Київ упродовж XVII–XVIII ст. постачав державі необхідних діячів, завдяки чому:

[...] великорусская культура впитала в себя много украинских черт, начиная с церковно-богослужебного языка, который даже в столицах имел украинское произношение, и кончая пением, музыкой, театром, живописью; грамматика, богословие, формы шатровой архитектуры, одежда архиерейских певчих, развлечения придворной жизни, литературный язык и научная терминология, легшие в основу русской науки и культуры, – все это в значительной мере было принесено украинскими деятелями-воспитанниками киевской академии ¹.

Як бачимо, перелік тих благ, які українська культура, шляхом трансферу через діячів-вихованців Академії, передала «великоруській» культурі, є дуже солідним, і навіть натяк на щось подібне не міг з'явитися у попередніх путівниках. Але на цьому випаді в бік недосконалої російської культури не вичерпуються. Шероцький стверджує, що внесок Академії в розвиток української культури також був неоціненним, і лише «обрусеніє» перервало розвиток мистецтва і наук серед широких мас, «бывших назад тому 300–200 лет несравненно культурнее теперешнего забитого и невежественного, благодаря обрусению, населению Украйны» ².

Після інвектив на адресу сумних тенденцій, пов'язаних з «ограничением украинской гражданской и церковной автономии», Шероцький повертається до виваженої і дуже докладної розповіді про організацію студентського життя в Києво-Могилянській академії: поділу на конгрегації, підтримку навчального процесу, навіть одягу студентів. Далі бачимо вже знайомий з путівника Сементовського мотив про бідних студентів, які співали, «добывая себе пропитание» ³. Коротко зупинившись на шкільній драмі, автор переходить до участі студентів у відомих святкуваннях (за приклад наведено активність студентів під час відвідин Києва імператрицею Єлизаветою Петрівною). Захоплюють Шероцького і студентські диспути, про які він розповідає читачеві. Звісно, мистецтвознавець не міг оминати художніх аспектів навчання, щоправда, він нарікає, що це питання недостатньо вивчене, але збережені артефакти (розмальовані і гравіровані тези, живописні картини музею, орнаменти на шкільних посібниках, імена вихованців, що прославилися як художники) спонукають приділити більше уваги цій проблемі у майбутньому ⁴.

¹ Шероцький К. Киев. – С. 147.

² Там само. – С. 147.

³ Там само. – С. 149.

⁴ Там само. – С. 152.

Переходячи до опису академічного корпусу, Шероцький відтворює його вигляд значно детальніше, ніж попередники, зокрема, додає інформацію про те, як виглядало це приміщення за «старої академії»: розписані стіни, погруддя «язичницьких мудреців», алегоричні картини. Проте найбільше уваги автор приділив церковно-археологічному музею, наповнення якого він в основному пов'язує з «картинами, книгами и предметами, оставшимися от старой Академии», тобто і тут новітній заклад користується з надбань і слави своєї попередниці, хоч Шероцький віддає належне внескові професора Миколи Петрова в розширення музейної колекції. Немає потреби слідувати за путівниковим оглядом руху по музею із однієї зали до іншої, досить констатувати, що цей докладний опис мав зацікавити туриста, переконавши його у тому, що колекція багата й варта того, аби з нею ознайомитись. Після відвідин музею автор приводить читача у внутрішній двір із сонячним годинником, біля якого відпочивають богомольці, а потому пропонує ще раз відвідати Богоявленський собор та подивитися на нагробок Василя Григоровича-Барського (розповідь про нього значно докладніша, ніж у попередніх путівниках, і займає цілу сторінку, а не два речення).

Нарешті, з очевидною неохотою Шероцький підводить свого читача до «Нової академії», яка асоціюється з Духовною академією. Після двох нейтральних речень, якими представлено цей заклад, автор повертається до звичного зневажливого тону: «Новая академия претендует на роль продолжательницы традиций старой академии, хотя и не имеет на это права, так как дух ее науки чужд старой академии, где не замыкались в узкие рамки богословской схоластики, но служили жизненным интересам»¹. Видатних діячів Духовна академія, на думку Шероцького, не спродувала, а якщо і виходили з її стін «смельчаки, старавшиеся отойти от академической косности» (приміром, уже згаданий професор Петров), то вони зазнавали гонінь. Останній цвях у труну цього закладу автор забиває, заявивши, що нова академія не являє собою нічого видатного і в архітектурному плані.

Підсумовуючи, можемо констатувати що, представлення Братського монастиря і Духовної академії у путівниках не залишалося незмінним, воно трансформувалося залежно від типу путівника і часу його створення. Найяскравіше ці зміни проглядаються при зіставленні паломницьких і туристичних путівників: якщо у перших наголошено на духовній складовій цих закладів, описуваних як оплот православ'я і народності, то в пізніших туристичних путівниках акцент змістився на освітні сюжети, з'явилась інформація про організацію навчального процесу, бібліотеку, а в останньому з проаналізованих у цій статті путівників частина про

¹ Шероцький К. Киев. – С. 164–165.

академію (причому про «стару») за обсягом тексту перевищила оповідь про монастир і церкви.

Нові мотиви з'явилися навіть у традиційному історичному екскурсі: від наголошування ролі братської школи, пізніше колегії у протистоянні католицизму, пізніші путівники переключили увагу на нюанси матеріального забезпечення навчального процесу. Паралельно, трансформувалося і представлення вихованців – від переліку церковних ієрархів до їх доповнення світськими діячами та, врешті, до згадок про фахівців у різних сферах, що їх готувала Академія. Змін зазнали також описи об'єктів: якщо увазі паломників пропонували тільки церкви і святощі, то у туристичних путівниках поряд з ними вже фігурує архітектурне розмаїття стилів і форм цих будівель, а туриста запрошують відвідати щойно заснований музей.

Найбільше нових тенденцій і мотивів ми бачимо в останній з оглянутих у цій статті книжок – мистецтвознавчому путівнику Костянтина Шероцького. Підготовлений і виданий у революційному 1917 р., він помітно відрізняється від написаних у каноні імперського дискурсу попередніх праць. Окрім очікуваного наголосу на мистецтвознавчій складовій об'єктів, бачимо тут репліки нового національного дискурсу у представленні закладів та об'єктів. Ідеться вже не про значення Академії для православ'я і російської народності, а про розвиток української культури, про впливи на «великоросійську» культуру та зворотній згубний вплив «обрусенія», коли українська культура і освіта, в тому числі «стара академія», занепадає і переходить у стадію ненависної авторові «духовної академії», про яку він нічого доброго сказати не хоче.

Такі зміни у представленні лише одного об'єкта – Братського монастиря і Духовної академії (чи теж Києво-Могилянської академії) демонструють еволюцію самих путівників, які модернізувалися і навіть «націо-налізувалися», а також, безперечно, відображали поступ у вивченні Академії, на який тепер ми можемо спиратися.